

Олесь ВОЛЯ (Олександр МІЩЕНКО) – знаний український письменник, мислитель, дослідник Голодомору 1932–1933 рр.

Народився 1952 р. в селі Винники Козельщинського району Полтавської області. Автор понад 15 книг, зокрема «Книги буття України. Мор» (у 3-х ч.), двотомника афоризмів «Піраміда Духу», «Щоденників», роману «Степівщина», збірок повістей і новел «Перегін» та поезії «Українські катрени» тощо. Нещодавно завершив написання народної епопеї «Безкровна війна» – обсягом 100 друкованих аркушів (!), яку сподівається видати за підтримки небайдужих земляків.

Лауреат Міжнародних літературних премій імені Олеса Гончара та імені Григорія Сковороди.

ДО І ПІСЛЯ

Документальна повість

*Світлій пам'яті земляка-полтавця
Георгія Сергійовича Гончарівського.*

*Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою,
Ходімо ж, доленько моя!*

Тарас Шевченко

ДО

ЧАСТИНА ПЕРША

Мов крізь сон уловлюю: незвичний запах підлоги пофарбованої, свіжовибілених стін вапняних, молоком наче облитих, і я, слинку ковтаючи, злизую язиком сирувате вапно на стіні, обгризаю кімнатні вугли апетитно. А бабуня Устина Луківна, мамина мама, угледівши мене за цим заняттям, сварилася гачкуватим пальцем вказівним удавано-суворо. Я ж, тонкосльозий, одразу став пхінкати, а потім ще й нюні розпустив. Якраз до кімнати нагодився тато. Усміхається, як сонце. Мерщій на руки бере і чукає:

Ой чук, чук –
Недалеко Кременчук,
А ще ближче Говтва.
Посіяла буряки,
А вродила морква.

Пояснює бабуні, що моя «атака» на вапняні стіни викликана нестачею кальцію в моїм організмі.

Розмовляти й розуміти дорослих я почав рано, але чомусь тверді приголосні в словах не вимовляв. Наприклад, своє ім'я Юра озвучував «Юва»; замість «мама прийшла» гугнявив «мама пийшла». Іще передовсім згадую свою відразу до збіглого молока. Навіть сам запах його нудоту викликав. Отак у два роки почав усвідомлювати, що живу на білому світі. Запамяталася також з того раннього-найранішого дитинства історія кумедна: бабуня Устина Луківна вечірньої пори виловлювали курчат із квочкою кудахтливою, забираючи їх до кухні; я її «перший помічник». Проте замість курчат одного разу я наловив жабеняток повненну пелену (вони здавалися мені такими ж жовтенькими, дряпучими, як і курчата). Отож приніс

жабеняток до кухні, на підлогу випустив. Мовляв, почувте, миленькі, в безпеці-теплі. Що вам ще треба, стрибунці. Але бабуня й тато посміялися з моєї затії, потім віником цих «курчаток» надвір геть викинули.

У кухні стояла велика піч, біля неї піл-тапчан, збитий із пофарбованих дощок, і я по ньому забрався на черинь. Якось скраєчку печі бабуня поставили макітру з запареною квашею: щоб у теплі перебродила. Я ж квашу любив – страх. Не чекаючи, поки вона «переграє», вирішив усе одно нею поласувати: зняв із макітри рушник, у макітру голову встроїв та й сьорбаю собі солоденьку рідину. Напився від пуза, та ж голову з макітри не витягну. Туди-сюди вовтузюся – доки кумеля гепнувся на тапчан. На дрібне череп'я розлетілася макітра, кваша з голови до ніг залила, хоч собі я навіть гуль чи синяків не набив – тільки переляком відбувся. Правда, згодом бабуня мали зі мною чималий клопіт, у ночвах обмиваючи...

Ще на все життя врзалися в пам'ять ранки весняні, гожі, коли небесний цар-сонечко повітря нагрівав, наповнюючи його випарами талі землі; на степовому обрії безперервно мигтіли хвилики коливкі. У селі казали, що то святий Петро череду овець жене, а вони казяться, дубцюючись і стрибаючи. І так мені картина оця око-душу милувала, що й сам у небі подумки літав до самісіньких хмар. Це у квітні було. А в кінці травня на святки якісь гриміла гроза, вітром хмари бурмосило, розриваючи їх на окреме вертке шмаття; блискавиці палахкотіли гострючими ножами. Я до того настрашувався, що ладен був крізь землю провалитися, аби не чути й не бачити дебошу того небесного. А грім поступово втихав, рвучкі зигзаги блискавок уже не шаленіли, лише дощ періщив і періщив. Потоки води в шумливих пінистих калюжках проти вмитого сонця блищали. Спостерігаючи це видиво, я в нестримнім шалі кричав: «Погляньте-но, бабуню, скільки горобчиків-стрибунців купається!» – «То не горобчики – то дощові крапельки б'ють по калюжках...» – пояснювали вони, змигуючи звеселіло своїми добрими, з густою просинню очима.

Батьків удома не було – вчителювали, навчаючи грамоти дітей у семирічці (це вдень), а ввечері ліквідовували неписьменність серед дорослих. Лікнепом школа називалася. Тож доглядом і вихованням моїм займалися бабуня Устина Луківна. Народилися вони на Волині в заможній селянській сім'ї. Її батько за царату мав п'ятдесят десятин землі. У своєму рідному селі Танино закінчили церковноприходську школу і ще дівчинкою вийшли заміж за молодого хлопця Яшка Кухарчука із сусідніх Уїздців. Яшко в цій же школі вчився, що і бабуня. Малювати Яшко любив сильно – мабуть, як Тарас Шевченко. А ще в нього був навдивовижу каліграфічний почерк. Уже одруженого його призвали до царської армії, а у війні з Японією 1905 року за хоробрість та відвагу нагоро-

дили Георгієвським Хрестом. Закінчилася бойня з японцями – пішов далі вчитися у військову школу; ставши офіцером, рухався вище по службовій драбині. Перед Першою світовою командував кавалерійським ескадромом і забрав свою сім'ю з Таниного в Москву. Моя мама, перша його дочка, вчилася там у гімназії. Через два роки, 1916-го, за успішну бойову операцію в Східній Пруссії дідові присвоїли звання полковника й нагородили орденом Андрія Первозванного, найвищою нагородою. Вручав орден сам імператор Микола II. У революцію дід через тяжке поранення залишив військову службу, влаштувавшись у Києві чиновником на залізниці. Разом із сім'єю поселився в Лубнах на Полтавщині. Мав п'ять дочок. Мама – найстарша. Та коли в Києві почалася смута, більшовики заарештували діда лише за те, що був царським офіцером. З багатьма іншими повели на розстріл. Там, коло одного з мостів через Дніпро, і здійснили страту. Але поспіхом, невдало, і діда знайшли пораним у ліве плече помежи трупів. Петлюрівські вояки, котрі саме вступили до Києва, помістили у свій шпиталь. Рана була порівняно легкою, і через певний час Яків Федорович вийшов звідти. Верховний командувач українського війська Симон Петлюра призначив його командиром залізничної дивізії бронепоездів. У петлюрівців Яків Федорович провоював із більшовиками аж до відступу на територію Польщі, і вже польські власті відправили його до Калуша, де й пробув кілька років у таборі для інтернованих. Звідти випустили, і він поселився у своєму рідному селі на Рівненщині. Господарював на шести гектарах землі – спадкові батьківському. Отак жив самітником до початку Другої світової війни. До своєї дружини й дітей не писав на Східну Україну, бо знав, що там коїлося: не хотів накликати лиха на сім'ю. Бабуня ж опинилася без будь-яких засобів до існування й нічого про свого чоловіка не знала-відала. Коли ж уступила в Україну добровольча денікінська армія, трохи polegшало: та влада виділяла сякі-такі харчі сім'ї заслуженого царського офіцера. Але як денікінці відступили, споганіло зовсім, та ще й бабуня захворіли на висипний тиф; довго в лікарні лежали, яка, на диво, в місті діяла. А діти, голодуючи, попухли як пухляники – не сьогодні-завтра помруть... Тоді моя матуся, як старша, вирішила за будь-яку ціну чотирьох меншеньких сестер і братика рятувати – пішла в Червону армію, яка, вважає, уже всю Україну окупувала. Їй видавали пайок, і ним усі рятувалися. Два роки мама прослужила писарем в одному зі штабів будьонівців, а потім знову в Лубни вернулася. Як дівчину грамотну, фронтівчичку, місцева влада призначила їй завідувати дитячим будинком для безпритульних (дітей-сиріт тоді було тьма, і дитячих будинків, мабуть, – не менше десяти). Туди й молодших своїх забрала. Ще одним дитячим будин-

ком відав зовсім молодий хлопець-полтавець із Липового Градизького району, щойно з армії звільнений. Вони з мамою познайомилися, а невдовзі й одружилися. Тож Гончарівський Сергій Макарович і є моїм батьком. Що ж до батьків тата – Макара Григоровича й Агафії Сергіївни, то вони були селянами середнього статку. Ще до Першої світової Макара Григорович послав свого сина вчитися в гімназію сільськогосподарського профілю в Пирого неподалік. Перед самою революцією тато, закінчивши гімназію, повернувся в Липове.

І сталася ще одна подія: одружившись, тато й мама переїхали ближче до батькової родини у Великі Липняги на Семенівщину. Це кілометрів за тридцять – тридцять п'ять. Село заможне, відоме, до революції тут мешкав знаменитий окуліст-професор Гіршман. Його одноповерховий маєток був розташований на лівому оконеччі села. Палац оточували добротні господарські будівлі, далі парк зеленів розкішний, густий, із декоративних дерев; у центрі його – штучне озеро з острівцем посередині. На правій згинистій околиці села містилася школа, розділена на дві половини: в одній чотири молодших класи, коридор і вчительська; у другій – три кімнати, кухня, кладова. У цій половині й жила наша сім'я. Школа для старших класів, п'ятого, шостого й сьомого, була у графському палаці. Знаменитий медик Гіршман помер ще за царизму, і маєтком володіла молода красуня-невістка графа Софія. У громадянську війну її спіймали червоні, звалтували й розстріляли, а все майно конфіскували.

Прибувши до Великих Липнягів, тато відіслав маму до своєї родини в Липове (вона була вже у ваготі мною). Отож у Липовому я й народився – 10 квітня 1923 року. У місцевій церкві мене охрестили й назвали Георгієм на честь святого Побідителя. Липове було гарним, як у казці. Поблизу Сула срібновеличалась, мов сльоза чиста. Піщане дно глибиною темніло, продовгуваті плеса блищали переливчасто, а на них лілеї цятками білими ряхтіли. За річкою аж до виднокраю – шовковистою травною луки. Літньої пори озера й озерецька синіли-фіолетились; у них риби аж кишіло. Ген-ген далі Сула єдналася з Дніпром-Славутою (на жаль, з утворенням Кременчуцького водосховища води Дніпра все позатоплювали, підійшовши до самісінького села). У селі була гарна мурована церква, яку відвідували в недільні та святкові дні.

Мій дідусь Макара Григорович, рідкісний трудяка-мудролюб, своїми руками разом із сім'єю спорудив будинок, уклавши дах цинковою бляхою. У просторі, світлі кімнати настелив дерев'яну підлогу. У дворі мав стайню, клуню, хліви для худоби і птиці. Стару ж хату, що збереглася ще від дідусевого діда, пристосували для домашнього шовківництва, позаяк дідусева садиба була обсажена деревами й шовковичним живоplotом. За дворичем розкошував сад:

яблуні, груші, черешні, вишні, абрикоси, кизил. Садибу обнесли огорожею плетеною. Перед смертю Макара Григорович розділив свою землю й господарство між трьома синами й найменшою дочкою Мар'яною. А мати, прабабуня Тетяна, залишилася при старшому синові. Їй уже більше дев'яноста років було. Прабабуня мала рідкісне здоров'я, працюючи нарівні з усіма молодшими. Шила, пряла, варила, пекла, поралася біля худоби й ніколи не носила окулярів. У вушко голки зашивляла з першого разу нитку. Її старший син Макара Григорович вважався середняком. Окрім восьми гектарів чорнозему, мав на хазяйстві пару волів, пару коней, держав дві-три корови, молодняк; більше десяти овець і птиці чималенько. Мався і реманент необхідний: жнивварка, кінна молотарка, вози, плуги, сіялка.

Міцні господарства і у двох братів його – Опанаса Макаровича й Олексія Макаровича. А молодша дідусева сестра Мар'яна з посагом вийшла заміж за одинака, у якого було своєї землі сім гектарів. Що ж до дідуся, то сім'я його складалася із семи душ: він, дружина Агафія, сини Сергій (мій тато), Павло, Олекс, найменша дочка Явдоха та прабабуня Тетяна.

У хатній світлиці за образами денно й нічно лампадка горіла, і як зіницю ока там берегли давню-прадавню грамоту далекого предка Гончарівських про його службу в реєстровому гетьманському козацтві. Отож родовід Макара Григоровича козацький, і ніхто з Гончарівських не відбував панщини за кріпацтва.

Дідусів батько Григорій, мій прадід, нажив достаток ще за часів царських, тому, будучи добрим ветеринаром на всю округу, лікував племінну худобу (коней і корів) у панських економіях. У дідусевій світлиці за божницею була грамотка, куди вписувалися всі померлі рідні та родичі. За них молилися і відправляли в церкві панахиди. А ще, коли сідали за стіл снідати, обідати чи вечеряти, – обов'язково молилися Богу. На покуті під образами господар і його мама, далі розташовувалися всі за віковим станом; кожний знав своє сім'єю відведене місце. Першим дерев'яну ложку брав господар. До нього ніхто не смів цього робити. Господиня бабуся Агафія подавала на стіл у дерев'яному посуді страви і хліб на простелений дерев'яний рушник. Не поспішаючи їли, і ніхто не смів відходити від столу раніше господаря. Тільки коли він уставав, читали молитву-подяку найавторитетнішому Господареві землі й неба Богу.

Кожен член сімейства Макара Григоровича знав і свої господарські обов'язки. А роботи стільки, що її всієї й не переробиш. Окрім господарювання, Макара Григорович рибальствував, і в дідуся було багато риболовецького знаряддя-снастей: просмолені човни, неводи, сітки, ятері й усілякі хитромудрі вудки. Усе це він виготовляв задалегідь узимку, а впійману рибу сушили або в'ялили.

У дідушеві сім'ї мама пробула рік, потім переїхала у Великі Липняги до батька, приступивши до вчительської роботи, а я зостався в Липовому під доглядом двох бабусь. Коли ж мені сповнилося два роки, батьки забрали до себе, і тепер для піклування про мене приїхали з Лубен Устина Яківна.

Як сьогодні, бачу шкільне помешкання, коридор, класи на першій половині; на другій – подвір'я, споришем кучерявим заросле, мовби там килим простелили; воно розділене рівним дощатим парканом, дошки ж темним зеленкуватим лишайником обросли... По них напровесні лазила тьма-тьмуша оранжево-червоних, із темними крапочками жучків. Їх липівська дівтора називала «козачками». Отож брали такого невгамовного жучка в долоню й питалися: «Козачок, козачок, чи посіяв ти мачок?» Це коли спеки не було. А в спеку кудись жучки зникали, ніби їх і на світі не існувало. І взагалі зроду я таких жучків уже ніколи й ніде не бачив. Така ж огорожа була й довкіл садиби шкільної з яблуками антонівками, грушами-«дулями» водянистими й терпкуватими трохи лимонками, яких від'їстися не можна було. На видноколі стелилося розкішним мінливим рушником – залежно від пори року – поле липівське. Добрий шмат його районний земельний відділ передав у шкільне користування. З лівої сторони на околиці поблизу школи кладовище хрестами жахало часто, гнітило, що вночі я кидався, бо мерці снилися. Особливо, коли повз шкільне подвір'я проходила процесія похоронна; люди несли хреста, хоругви, на марах домовину покійника; співи псалмів чулися жалісливі за упокій померлого. Я несамохіть питаю: «Бабуно, а чого то люди вмирають?» – «Бо так Богом створено й заведено: хто народився, той повинен і вмерти...» – відповідали із задумливою скрушністю бабуня. «І я помру?» – питався, сподіваючись, що мої найдобріші у світі бабуня Устина Луківна заперечать – ні! А вони стверджували: «Помреш і ти, онучку, бо на те воля Божа, ми тій волі підвладні...» Мені тоді робилося сумно-пресумно, бо я дуже не хотів помирати; не бажав, щоб і бабуні моєї не стало, тобто закопають нас люди, і все... А ще Устина Луківна роз'яснювали, що таке Бог наш милосердний і праведний, що таке віра в Отця, Сина Його Єдинородного і Духа Святого. Вічний усемогутній Творець-Господь, навчала вона, сотворив світ видимий і невидимий, небо сотворив, землю. Та один із перших янголів – теж Богом сотворений – позаздрив славі Божій, сповнившись зухвалістю за свою силу, супроти Творця свого виступив. З цієї причини Бог і скинув цього янгола з неба. Усевишній сотворив і перших людей Адама і Єву, поселивши їх на землі в раю, де вони жили, всім забезпечені, й не працювали. Одне тільки Бог заборонив Адамові та Єві: споживати в райському саду плоди з яблуні (дерева піз-

нання добра та зла). Але Адам і Єва не послушалися Бога, скуштувавши забороненого плоду, і їх спокусив злий дух-сатана. За це їх Бог і вигнав з Раю. Відтоді Адам і Єва мусили годувати себе своєю власною працею, а в кінці життя були покарані нещадною смертю. Така ж доля чекала й на всіх їхніх нащадків. Потім старший син Адама і Єви Каїн убив свого меншого брата Авеля, праведника й богоугодника, скоївши непростенний гріх. З того часу люди стали народжуватися одні добрими, інші злими. Й запанували на землі невикорінні зло, війни, голодовки, горе, нещастя. Гору над світом і людьми взяв сатана. Але чоловіколюбний Господь Бог послав на землю свого сина Ісуса Христа, котрий прийняв тіло людське від Духа Святого і Діви Марії – Божої Матері. Щоб спасти від гріхів людство ціною мук своїх і розп'яття на хресті; згодом – воскресіння, аби люди у своїх гріхах каючись; не порушували заповідей Божих, творячи одне одному тільки добро й любов. Адже гряде суд Божий над живими і мертвими, воскреснуть вони в невідому годину по пришествю на землю Спасителя Христа. Всі праведні й добрі люди житимуть у благодаті вічній, а людей-сатаністів, що зло чинили, в пекло вогняне Господь кине.

Ознайомили бабуня мене і з десятьма Господніми заповідями, навчили молитов «Отче наш», «Вірую» та «Діво Маріє, радуйся». Бувало, вони пізно ввечері зачиняли двері на два крючки, заходили до суміжної з кухнею кімнати (нашої з бабунею спальні), виймали з-під свого ліжка чамойдана – теж зачиненого, тільки вже аж на три замки, й діставали з нього дві книжки: Біблію і Євангеліє. Надівши рогові окуляри, ставили на стіл гасову лампу-«восьмерик» і читали, водячи пальцем по рядках. Читали вголос, щоб і я слухав. Книги були написані по-російському. Перед сном бабуня обов'язково молилися своїм теплим благальним голосом. Радили й мені молитися, але, навіть коли б і не радили, я з розкритою для Бога душею отченашествував: «Отче наш, іже еси на небесі! Да святіца ім'я Твоє, да прііде Царствіє Твоє, да будет воля Твоя, яко на небесі і на землі. Хлеб наш насущний даждь нам днесь і остави нам долги наші, яко і ми оставляєм должникам нашим; і не введи нас во искушение, но избиви нас од лукавого. Яко твое есть царство і сила, і слава Отца і Сина і святого Духа ныне і прісно і вовеки веков. Аминь».

Уставали бабуня рано-ранісінько що літньої пори, що зимової, осінньої чи весняної, розсудливо повторюючи: «Хто рано, онучку, встає, тому Бог дає...» «Воно й справді так, – згоджувався я з бабунею, а вони чомусь сміялися розчулено у відповідь, гладячи мені чубату голову. І не було такого, щоб бабуся на ногах поралася, готуючи сніданок для батьків перед заняттями в школі, а я щоб у ліжковій вилежувався. Ні, я з бабунею разом просинався.

І вже тоді, у період НЕПу – нової економічної політики, гоніння нещадне, дурнують на релігію почалося. Кожного педагога змушували ставати «войовничим атеїстом». Окрім того, у школі з'явилися піонервожати, які виховували дітей у спротиві й насильницькому невизнанні Бога. Піонервожати співали разом із дітьми:

Для бідних і трудящих
Сотворимо ми рай.
А всі попи, буржуї
На небо вилітай!

Тому-то бабуня зовсім не випадково вдалися до конспіративних заходів, що за трьома замками книгу книг Біблію і Євангеліє ховали у своєму чамойдані, оберігаючи сім'ю від нещастя.

До нас частенько навідувалася вечорами Павлина Степанівна, землячка й бабунина старша літами подруга, котра раніше служила покоївкою в маєтку графа Гіршмана. Як і моя бабуня, вона була набожною, розсудливою вдачі. Усіма фібрами душі ненавиділа більшовиків. Павлина Степанівна згадувала про графа. Що той був людиною рідкісної доброти-розуму, показувала й світліни його невістки Софії, вродливої, як квітка. Очі голубі-голубі були в неї, як небо чисте. Волосся чорне-пречорне, як осіння рілля; станом струнка, як тополя; хода летюча, горда. Дуже вона любила їзду верхи на своєму коні Делірі (кажуть, що у Льва Толстого так звали його улюбленця, то й свого коника назвали так). Грала невістка й на роялі неповторно, сама собі підспівуючи. Але в громадянську війну майно все конфіскували, і тепер в одній із наших кімнат стояв отой рояль графський. Мені суворо заборонялося чіпати його клавіші, хоч дуже-таки хотілося пограти.

Тато й мама як на ті часи отримували непогану зарплату, а все одно не цуралися селянської «чорної» роботи: держали худобу, свиней, птицю. У домашній кладовій стояли мішки вальцового пшеничного борошна, цукру, волоських та лісових горіхів; великі слоїки меду; на бантинах висіли свинячі копчені окороки; в емальових каструлях пахли залиті смальцем ковбаси, власноруч приготвлені. Консервацій у ті часи ніхто не робив, але було вдосталь засолених огірків, капусти, яблук, кавунів, перцю. Фрукти зберігалися в засушеному вигляді: яблука, вишні, черешні, абрикоси, персики, ізюм киш-миш. Також було наповнених вісім-десять відерних бутлів у кошиках наливки на зиму – з вишень, слив, аличі та малини. І от саме з цими наливками трапилася чудернацька пригода. За тривалу холодну зиму бабуня вирішили випорожнити від вишень та слив бутлі й десь у середині травня повикидали геть ягоди хмільні. А під вечір виздыхало до 'дної більше десятка качок. «Ой, лишенько ти моє...» – сплескували в свої покоцюр-

блені від роботи й старості долоні бабуня. – І який же це враг лихо таке наслав!» – обскубли досадливо з качок пір'я, повикидавши їх на помийну яму.

А вранці ми не могли второпати, чому це дівора, що поприходила в школу, так голосно реготіла. Аж бачимо: шкільним подвір'ям табун голих качок походжає, верескливо крихкаючи. З'ясувалося, що ненажерлива птиця понаїдалася ягід хмільних; сп'янівши перегадом, послула, ноги догори дригом задрала, спинами об землю чухаючись...

У помку й те, що наша квартира була обставлена, вважає, «по-буржуйському», і до нас частенько заходили в хату вчителі, а то й просто звичайні селяни-трудяки. На стінах у трьох кімнатах висіли копії картин живописців Брюлова – «Останній день Помпеї», Рєпіна – «Запорожці пишуть листа турецькому султану», Сурикова – «Ранок стрілецької страти». Були в нас і твори Шевченка, Толстого, їхні портрети. А також портрети Франка, Лесі Українки, Ломоносова, Єсеніна. У світлиці стояла велетенська багатостележна етажерка, на якій містилося море книг художньої класики й наукової літератури. Були й цінні речі (їх допомогла за дешеvu ціну придбати колишня графська покоївка – вона прибиральницею в школі працювала). І не те щоб у моїх тата й мами до речей цінних пристрасть була, ні. Просто красу вони любили, як, власне, красою милується будь-яка людина. Цими речами були: два срібних самовари з візерунчастим плетивом химерним; шахи зі слонов'ячої кістки; набір художнього фаянсового китайського посуду та кришталевих мінливобарвних келихів; два підноси з чистого срібла; декілька срібних столових та чайних ложок; чотири стільці, вкриті шкірою та бархатом із неповторними, декоративно оздобленими спинками. Книги рідкісні око радували. Над усе видання «Війни і миру» в трьох томах.

Вечорами Павлина Степанівна й бабуня чаювали, ведучи довгі розмови та ділячись споминами про се та про те. Я слухав прикишко, і кожне слово в пам'ять вливалось мимоволі. Особливо цей епізод уразив – трапився він у громадянську війну в Лубнах. Бабуня тяжко хворіли на сипний тиф і лежали в міській лікарні. Влада тоді в місті мінялася так часто, як ото, бува, онучі міняє людина, коли в чоботях день у день бр'юхає по грязюці. То входили денікінці, то червоні, то петлюрівці, а то й тачанки та кіннота батька Махна засакаували. У палаті лежало більше десяти хворих. На Лубни наступали в ту пору червоні, а денікінці, відбиваючись, одступали. Артилерійські снаряди падали, розриваючись зі свистом-гуркотом на території лікарні. Вилітали шибки, вікна, стіни, руйнувалися доколишні будинки. Увесь медперсонал порозбігався кудись, поховався, рятуючись від погибелі, як миші в норі. А хворі лишилися напризволяще. Бабуня подумки молилися, благаючи

щиросердно Усевишнього, аби він зберіг життя хоч би ради нещасних дітей її голодних. Але тут сталася найжахливіше із жахів: один зі снарядів попав у сусідній корпус лікарні – вибухом зірвало двері зовнішньої кімнати, де був замкнений, мов скажений, лютий звір, божевільний. Він вискочив надвір, ухопив залізяку замашну й по черзі, влетівши до їхньої жіночої палати і збезуміло регочучи, розтросив голови десятком жінкам. Палата заюшило кров'ю. Єдина, котра лишилася живою, були моя бабунечка. Ліжко її стояло коло вхідних дверей, і частина його затулялася дверми, то божевільний її не помітив. «Господь Бог почув мої молитви й благання...» – завершили в сльозах свою розповідь бабуня Устина Луківна.

Знали бабуня також безліч казок, і всі її казки закінчувалися щасливим кінцем, коли світлі правда й добро перемагали темну кривду й зло. Отож я нетерпляче чекав вечора, коли бабуня зачинали дроти гусяче пір'я. Нашорошивши вуха й затамувавши подих, слухав казки. Іще, попри всю свою допитливість, був привчений ніколи не встрявати в розмови дорослих. Окрім того, нікому не розповідав, що в нас у хаті робилося, точніше, про що батьки й бабуня бесідували між собою.

Десять у кінці січня 1928 року бабуня надумали провідати своїх дочок і побути з ними хоч два-три тижні, а тато з мамою на час її відсутності найняли одну дівчину сільську років шістнадцяти-сімнадцяти, аби та худобу гляділа. Звали її Олею, і вона була роботящою, жадібною до діла. Я з нею якось одразу здружився. І ото Оля поралася вдень не лише біля худоби, а й по господарству; увечері разом із бабунею сідала дерти пір'я на окремі пір'ячки м'які. Згодом до Олі приходили дві липівські подружки, і вони вже разом співали пісень наших українських, і я їм підспівував тихцем:

По горі, по горі там горять огні.
Не огні то горять, а Маруся ходить,
Біле ложе стеле, до його говорить:
«Ложе ж, моє ложе, хто на тебе ляже?»
Коли б тільки знала, що мій милий ляже,
То я б настелила перин, кожушок,
Під голівоньку поклала м'якеньких подушок.
Коли б то я знала, що мій нелюб ляже,
То я б настелила тернини-шипшини,
В голови наклала б каміння йому».

Згодом дівчата вже сороміцькі куплети виспівували, гогочучи до хрипоті (що куплети саме такі, а лише пізніше докумкав):

Зажену я квочку в бочку,
А курчата в вершу –
Скажи мені, Марусенько,
Хто шморгнув тебе спершу.

Да зажену квочку в бочку,
А курчата в вершу –
Признавайся, Марусенько,
Кому дала спершу?

Дівчата реготіли ще дужче й червоніли. Надто від отого питання «Кому дала спершу?» Ще дужче сміялися вони від примовки-пісеньки:

Гусак гуску кличе –
Крізь тин колосок тиче:
– Ой ти, гуску моя,
Ти голубко моя,
На тобі колосок з'їсти –
Пусти мене на черево злізти!

А вдень, коли я без увагу дебоширив по кімнатах, перекидаючи стільці, Оля напоумлювала: «Будеш, Юрку, “виробляти” отаке, то прийде в хату покійна графиня вночі і забере тебе з собою». Люди подейкували, що небіжчиця вночі часом з'являється до роялю і грає на ньому... Від такого попередження я одразу смирнів, із неприхованим острахом дивлячись на блискучий, покритий лаком рояль. А одного разу з суботи на неділю, проти вихідного, тата й маму запросив на іменини директор початкової школи із сусідніх Малих Липнягів. Отже, коли увечері вони пішли в гості, до Олі зайшли подружки, запросивши її на гульки аж на другий кінець села. Оля мерщій уклала мене в ліжко, наказавши спати. Мовляв, скоро повернеться. Зачинила двері знадвору, пішла. Я одразу заснув, але опіночі прокинувся від гуркітливих звуків роялевих, наче стадо овець гасало по кімнатній підлозі. Перелякано, мов навіжений, скочив із ліжка, й першою в голову збрела думка, що це покійниця Софія невидимо грає-виграє та ще, мабуть, сподівається потім і в гріб мене із собою забрати... Тому стрімголов кинувся до сінешних дверей, але ж вони замкнені знадвору; тоді на підвіконня вистрибнув, розбивши головою в рамі подвійне скло, лоб мій і руки вкрилися юшкою. Відтак стрибонув надвір у замет. Надворі мороз, і місяць світив, немов злорадів. Я з криком-плачем, борсаючись у сипкому снігові, кудись намагався втекти. На щастя, крик почула сусідка тьотя Федора, котра саме вийшла надвір до корови на отелі в сараї. Ухопила на руки й занесла до хати своєї. Тьотя Федора розтерла моє тіло горілкою, уклала на теплу-тепленну черинь, і я заснув сном праведника. На ранок передали мене моїм батькам і встановили причину «гри» роялю: кришка то була причинена нещільно – туди й забралася мишва, якої того року розвелосся як погібелі. Миші бігали хаотично по струнах, і рояль таким робом грав.

Слава Богу, все обійшлося, якщо не рахувати порізів склом лоба й рук. Простуда також не взяла. А невдовзі з Лубен повернулися бабуня Устина Лу-

ківна, і наше життя потекло усталеним руслом. Тепер вечірньої пори я вже готувався до школи, швидко освоївши абетку, і вже читати непомітно якось навіть для самого себе навчився. А от з арифметикою гірше, і ледве визубрив я таблицю множення. Особливо плутовався із шістьма, помноженими на дев'ять, та сімома, помноженими на вісім. Прочитав і невеликі ілюстровані книжечки, а потім узявся за «Кобзаря» Тараса Григоровича Шевченка. Читав «Причинну»; не втримувався від сліз разом із бабунею, співчуваючи гіркій долі Катерини... Багатенько мені було й незрозумілим, і я несамохіть набридав питаннями бабуні; десь через рік добрався і до Миколи Гоголя, й ото, читаючи «Вія», так настрашився, що тихцем своє ліжко полишав і перебирався до бабуні, бо ж ввижалася літаюча над церквою панночка-відьма в труні. Бабуня заспокоювали тим, що нечиста сила по'являється тільки до тих людей, котрі в Бога не вірують. Саме цих людей треба боятися більше нечисті всякої. Тож на ніч я прочитував спочатку по п'ять разів (бо раз не помагало) «Отче наш», але ця кількість молитов мало діяла, то я вже по десять разів молвився не тільки перед сном, а й ранкової пори, і, ви знаєте, на п'ятий день переляк мій як рукою зняло. І справді виходить – нечиста сила Бога боїться...

Іноді у вихідні дні тато з мамою ходили в сусідню Богданівку, і я з ними слідував хвостиком. Богданівка на той час гриміла. А все тому, що тут створили зразкове племінне господарство ВРХ – великої рогатої худоби, всесоюзного масштабу. Працювали й керували тим господарством науковці-спеціалісти. Селище, жарт сказати, електрифікували. Мався великий, просторий, як палац, Будинок культури. Сільбуд мав кіноустановку. А ще кожної неділі в селі базар або ярмарок відбувався грандіозний, куди з'їжджалися сходилися, вважаю, з усіх усюд. Чого тільки на тих базарах не було, Господи! Про такі приблизно ярмарки на Полтавщині неперевірено писали Микола Гоголь і Остап Вишня.

Дивлячись кінофільми в клубі, я їхнього змісту майже не розумів, та мене зміст і не цікавив, а от, скільки не дивився, весь час страшенно інтересувало, як це люди й тварини бігали-рухалися на екрані? Ну як?! Й електролампочки дивували, мов чаклунство якесь. Адже в лампочках, як, скажімо, в газових лампах чи ліхтарях, полум'я не було, а вони так гарно, манливо світ довколишній освітлювали...

Наближалася весна.

Чекав її з нетерпінням великим із трьох причин. Перша: мали розпочатися роботи на пришкільній садибі, де тепер багатогектарний сад, посаджений татовими руками разом з учнями-старшокласниками, квітнув біло-пребіло, наче його сніговою порошею обсыпали. По-друге, тьотя Віра, яка вчилася в київському інституті на вчителя, приїздила на канікули зі

своєю подругою Нелею, племінницею нашого письменника Михайла Коцюбинського. Неля чудово грала на графському роялі, як колись грала на ньому красуня-невістка графа Софія. Я слухав – наслухатися не міг. По-третє, наближалася поїздка в Липове в гості до дідуся Макара Григоровича (цілу зиму я ні та й ні думав про цю майбутню поїздку). А тут іще подія: у квітні, як і я, в мамі народилася моя сестричка. Назвали її Олею.

Й ось на початку літа з Києва прибули студентки тьотя Віра й тьотя Неля, через кілька днів і дідусь явився: забрав і студенток, і мене в Липове до себе в гості. Мама зосталася у Великих Липнягах з Олею-немовлям. Тато ж не випрягався з педагогічної роботи, як віл з оранки. Ми, троє дідусевих гостей, розмістилися на возі, вимощеному запашним свіжоскошеним сіном і застеленому шерстяними ряднами. Рушили, нарешті, в дорогу і їхали майже весь день. Безобрійний, рівний, як дошка, степ стелився пахуче вусібіч; лише зрідка в око впадала та чи та могила земляна погорблена, але горда – як послання-перегук між часами з сивої-сивезної давнини. Давнини, майже щезлої з пам'яті, може, ще часів скіфії (про це я тепер, на схилі віку свого, так зі щемом думаю); пахощі наповнювали груди травневою рожденністю, буйством трав, квітів придорожніх. Тихо навколо, а світ ніби звучав нечутно-торжествуюче. У розігрітому сьйнистим сонцем небові жайвори зависли – так, наче їх невидимими нитками до воза хтось прив'язав, аби вони слідували за нами, пісню співаючи степову, сонце прославляючи і Творця небесного; перепілки перегукувалися наївними, як дитячими, голосами; тріщали коники, змагаючись між собою; довгоногі й спритні, майже невидимі, деркачі деренчали. Згодом повітря вщерть насотилося ще непередаваннішими пахощами конюшини, квітом різнотрав'я духмяним.

Проїжджаємо Іванівку, Степанівку, Микитівку. Чимало дахів селянських осель пофарбовано в світло-зелений колір. Колір – як ознака добробуту господарів, а може, тому, що взагалі і світ наш Божий, зелений-презелений, блакитно-помаранчевий, – беззаперечний продукт фотосинтезу. І як тут не славитимеш Господа за те, що сподобив народитися мені на цій незрівнянній ані з якими дивами-принадами Полтавщині. О диво з див на планеті, Полтавщино! І це не сентименталізм на схилі життя стражденного мого. Хай знають, хай чують про тебе, Полтавщино, в усьому світі. Хай люблять її, як я її любив і люблю. Хай пронесуть любов до неї крізь віки. Я вважав, думаю й переконаний: великі трудівники жили й живуть у Липовому, де я народився. Адже праця хліборобська, праця селянська перепочинку не визнає. Хіба що в дні великих свят та по неділях. Узимку майже в кожній хаті гуділи

прядки-коловороти, крутилися веретена, верстати ткацькі стукотіли. Ткалося полотно, яке влітку вибілювалося, простелене на траві біля річки: довгими осінньо-зимовими вечорами дівчата й молодиці вишивали сорочки з тонкого полотна різнокольоровою заповоччю. Збиралася до купи молодь – дівчата й хлопці – на «досвітки». Розважалися, співали пісень гуртом, дотепи сипалися іскрометні; іноді танцювали, що в хаті місця замало було. Як ото в частівці жартівливій ставалося:

Танцювала «карапет» –
Побила ботинки.
Зосталися на ногах
Чулки да резинки...

Так було заведено і в дідусевій сім'ї Макара Григоровича. Кожен був зайнятий ділом, і навіть я – п'ятирічний – із лозиною гусей пас на прирічних понизов'ях, чи рвав листя шовковичне, складаючи у возик, щоб ним червів шовкопряда годувати. А восени кокони здавали на кременчуцьку фабрику, де за них гарно платили. Восени і взимку шили добротний одяг та взуття. У Липовому були свої ремісники – власники сукновалень, чимбарень, майстри обробляти й вичинювати шкіру; були водяні і вітряні млини, олійниці, круподерки, гончарні майстерні (мабуть, предки мої були гончарями, тож і прізвище моє Гончарівський); улітку морозиво навіть робили та квас.

Узимку липівці зодягалися в добротні кожухи, чумарки, свитки, кожушанки, шапки хутрові. А літньої пори на головах солом'яні брилі носили. Парубки й чоловіки вдягали на себе вишивані сорочки з тонкого полотна, заправляли їх у широчезні штани, опущені на хромові чи юхтові чоботи; підперізувалися різнобарвними шовковими або шерстяними поясами; на головах – сиві високі смушеві шапки; на дівчатах – тонкополотняні вишивані сорочки, корсетки червоно-синього чи зеленого кольорів. Наперед пов'язували шерстяні плахти, взували сині, зелені або червоні чобітки, пошиті з натурального хрому. Ще й на шию дівчата надівали коралове або з різнокольорових скляних бусинок намисто. Іноді намисто прикрашали тоненькими дукачами з чистого золота. За кількістю дукачів, які носила дівчина, визначався статок родини. А ще що то б була за дівчина, яка б не носила довгу косу зі вплетеними стрічками. На голову надівали віночки квіткові. Кожній юнці майже з дитинства посаг-придане готувався: у великі розмальовані скрині вкладали сувої полотна, одяг жіночий дорогий. Пригадую, і в моєї тітки Явдохи, дідусевої дочки (було їй тоді 15 років) у намисті малося більше десятка дукачів золотих; скриня товстими сувовами полотна забита була.

Поки житиму, згадуватиму недільні гуляння молоді. Дівчата набирали в хустки смажене соняшникове або ж гарбузове насіння, сідали на колодки й лузали його. Тут як тут з'являлася парубота. Віталися, й дівчата люб'язно пригощали хлопців насінням. Гулянка починалася, танці. У селі були свої бандуристи, скрипалі, гітаристи, сопілкарі. І ніяких тобі грубошів. Не визнавали, не допускали такого, коли хтось із липівських хлопців чи дівчат пробував вийти на гулянку в «городському» одязі. Таких виганяли.

Згадується й те, як ще до схід сонця в Макара Григоровича збиралася вся родина: приїжджали з Великих Липнягів тато й мама з гостями. Богу помолившись, у степ вони виїздили кінною підводою або волами, запряженими в гарбу, жнивувати. А жита як стіна стояли – колосисті; пшениці густіли ваговито – вуж не пролізе. Ішли в хід серпи, коси, жниварки. Скошене збіжжя в'язали в снопи, в полукіпки складали, у четвертаки. А пізніше на обід варили у величезному казані чавунному на триногах галушки з білого чи гречаного борошна, засмаченому на старому жовтуватому салі. Їли ті галушки після труду праведного, наколюючи їх на дерев'яні загострені шпичаки; щербу висьорбували також із мисок дерев'яних дерев'яними ложками. Смачніше було те вариво з легким присмаком димка від жевріючого вогню.

Робота кипіла – хвилини зайвої не гаялося. На полі не зоставалося й колоска. Згодом снопи з поля до клуні перевозили гарбами-возами, застеленими ряднами, аби, борони Боже, зерно не розгублювалося.

У недільні та святкові дні київські студентки тьотя Віра й тьотя Неля човном подорожували Сулою, мене із собою беручи. Ото плили ми, плили за течією повз береги густозарослі, несамохіть запливаючи на річкові заводі; у заводях тих латагтя рясне із жовто-білими лілеями – від них запах терпкий; біленькі хати, мов курочки, білили на узвишсях. І пригадую, що в одну з таких подорожей, коли обидві тьоті сиділи на лавочках човна, заглибившись у читання книг, я, будучи позаду, задрімав, сонцем заколисаний. Човен легенько плив-плив, а я непомітно й шубовснув у воду, опинившись на неглибокому піщаному дні. Але мені страшенно повезло, тож не судилося рибою бути з'їденим ні за цапову душу, бо ж тітки почули, як я бовкнувся на міліну, – витягли бідолашного на берег. Відкачали воду з мене. Тільки суворо попросили жодній душі не розповідати про цю пригоду, але я таки не втримався й повідав дідусеві Макару Григоровичу, яка придибенція зі мною трапилася. Він трохи покартав студенток за їхній недогляд і суворо-іронічно наказав: «Ви ж дивіться мені, дівчата, що коли мій онучок знову потоне, то щоб живий додому більше не являвся...» Тамуючи при цьому неймовірну розтривоженість, звелів його меншому братові, дядькові Олексієві, негайно на-

вчити мене плавати, бо «шутки плохі»... Тож я через два тижні після пригоди Сулу перепливав «по-собачому» й наввимашки туди й назад, води ніскілечки не боячись, а ніби народжений був цілими днями купатися в річці.

Ще захопився я грою на балалайці – з нею і спати лягав, кладучи біля себе в ліжку на сон грядущий. Двоюрідний дядя Гриша навчив мене налаштувати інструмент на необхідний лад, а також показав, як треба правильно на струнах грати.

ПІСЛЯ

ЧАСТИНА ДРУГА

Вважаю і переконався: історія людства на нашій матінці Землі – це гора черепів людських.

Я не обмовився й не сказав це необдумано, скороспіло – ні! У цьому переконала мене не тільки особиста доля, а й доля мого народу; власне, як і доля інших народів, супроводжувана в усі віки пролітою кров'ю мільйонних жертв. І що характерне – пролітою намарне (а може, так визначила Природа...) кров'ю за утвердження тих чи тих ідей нездійснених. Тож чи не пора б, Господи, давно зупинитися в діяннях наших трагічних? Не зупиняємося... І чи зупинимось?

Думається й про те, що непростенні злочини почалися, може, навіть раніше того Рубікону, коли ми, люди, стали усвідомлювати себе людьми, або, як кажуть мужі вчені, homo sapiens. Позаяк ще в ранній історії – за правління римських імператорів Августа й Нерона, чи за Варфоломійської ночі, влаштованої католиками супроти протестантів-гугенотів у Франції, чи в розгул папської середньовічної інквізиції, за людинавбивчих загарбницьких походів іспанських конкістадорів проти тубільців Південної Америки, подібних жорстоких кровопролитів, сподіюваних військом Чингізхана, Батия й Тимура – той криваво-вбивчий саганізм диктаторів не йде в жодне порівняння зі злочинами ленінсько-сталінських сатрапів-більшовиків... І те найстрашніше зло чинилося над українським народом, зокрема на моїй Східній Україні. Ніби в жахливий сон, наvertsаюся пам'яттю у тридцять другий – тридцять третій роки в Градиському та Семенівському районах Полтавської області...

Місцева осатаніла більшовичня і її короткомізки прихвосні в п'яному пафосі-дикунстві ошаліло співали:

Сказал товарищ Ленин,
Что нэп нам нипочем,
Мы его родили –
Его мы и уьем!

Селян, пограбувавши, зірвали з рідної землі, на Соловки запроторили, на погибель вірну. І вже тоді я чув такі пронизливі рядки:

Соловки ви, Соловки –
Дальняя дорога.
Серце ние, грудь болит,

На душі тривога.
Соловки ви, Соловки,
Я вас не боюся.
А чи довго там пробуду?
Чи назад вернуся?

По Липовому лунав плач жіноцтва, як перед кінцем світу (у війну й то не так ридали). Плакали ті, кого вивозили із села, й ті, хто лишався. Суцільний похорон України відбувався, Боже. Плакали мама й бабуня Устина Луківна. Тато ходив, як ніч, колотило його від нервів. У школі примушували учнів співати:

Піонери, малобоговіри,
А де ваша паска?
Наша паска – видумана казка.
Ось де наша паска.
Піонери, малобоговіри,
де ваше Рождество?
Наше Рождество
Снігом занесло –
Ось де наше Рождество.

Власті розділили не тільки селян, а й усіх людей на «класи», тож коли ти був хоч трохи багатенький, у поті чола свого, не розгинаючись, трудячись, «залізний меч революції» тебе сік одразу смертельно або в тюрму кидав, що в ній і згниєш. Усе, що було в приватній власності, – млини, олійниці, майстерні всілякі – знищували як пережитки буржуйські. Натомість створили комуні і СОЗи (товариства спільного обробітку землі). І що з того вийшло:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Ми наїстися не в змозі.
Як приїде ж ГПУ, –
Ховаємось в кропиву.

Ще:

Питається сніг морозу,
Чи є чоботи для СОЗу.
А чорт каже із-під мосту:
«Є дві пари для колгоспу».

Народний фольклор бив, як то кажуть, не в брову навіть, а самісіньке око:

Сидить баба на рядні,
 Вибиває трудодні.
 Простукала цілий день –
 Вистукала трудодень.
 Трудодень – дурнодень,
 Пустоодиниця:
 Батько ходить без штанів,
 Мати – без спідниці.

Критикували селяни й самого Сталіна, під орудою якого нищення почалося:

Сталін сунеться на возі –
 В возі колесо одно.
 – Ти куди, паршивець, їдеш?
 – До селянів по зерно.

Був цар «дурачок» –
 Була булка п'ятачок.
 Як настали комісари –
 То й висівки позмітали...

Авторів цієї усної творчості майже всіх знищили. Якось улітку 1930 року я зі своїми однолітками на базар пішов у Богданівку. І там прямо на землі сидів старий сліпий кобзар, якому вже було, мабуть, за вісімдесят. Під акомпанемент ліри він співав:

Ой спасибі, Іллічу,
 Що я хліба не печу.
 Сталін буде говорить,
 Щоб і юшки не варить...

Кобзаря оточив чималий гурт. До людей підійшов дебелий, угодований, як кнур, гепеушник – вихопив кобзу в старого, розтросивши її на цур'я дрібне об колесо воза поруч. А сліпця за собою поволик. «Пожалійте ж хоч каліку сліпого!» – протестували оторопілі люди, але гепеушник на них нуль уваги. Ще й погрожував люто: «Мы ему вставим гляделки, контре. Мать его ети...»

У кінці літа 1931 року в село зачистив на своїй блискучо-глянцевій «льогковушці» сам грізний шеф семенівського відділу ГПУ Гарагуля. Жорстока, підла людина. Тато мій одразу визначив, що в революцію він не стільки вірив, скільки прикривався нею. Точніше, змушений був прикриватися, адже стільки безвинних селян на той світ загнав. Тож поступатися принципами не тільки не бажав, а й пізно було... «Если мы не сгноим победоносным мечом революции контру, тогда контра сметет нас с патрохами...» – це гасло його спонукало до людиновбивчих дій.

Гарагуля був невисокого зросту, широкий у плечах. Меткий чоловік. Під час суперечки чи й просто звичайної розмови, широко вимахував своїми короткими руками знизу вгору. Для сільської малечі, особливо для такої, яким тоді був я, поява Гарагулиного авто, по-липівськи – «льогкової», – сенсація: побачити в селі таку техніку в той час дорівнювалося диву дивезному. Гарагуля головно приїздив до сільради, а то заїхав до нас додому. Мама й тато, зважаючи на його високий сан, запросили гостя до столу. Подякувавши за гостинність, той одразу перейшов до наміченої розмови: «От вас, Сергію Макаровичу, – пішов у наступ, очі при цьому лишалися такими ж колючо-напруженими, – вас хвалять голова вашої Велико-Липнягівської сільради, районні керівники. Чи не так, Сергію Макаровичу?» – «Може, й так...», – сум'ятливо згодився тато, намагаючись уловити, до чого вів Гарагуля. А гепеушник продовжував: «Ви, шановний товаришу Сергію Макаровичу, перший перейшли на соціалістичні рейки зі своєю молодістю-учнями. Ви посадили великий сад – символ квітучості в світлому нашому комуністичному майбутньому, – вітійствував Гарагуля. – Ви самотужки обробляєте землю без жоднісінької допомоги з боку незміцнілих поки що наших властей. Виходить, діти, юнь вчать нас, дорослих недоумків, як треба позбуватися ненависних нам, більшовикам, дрібновласницьких буржуазних переконань. У цьому, Сергію Макаровичу, щитай, ваша велика заслуга перед партією і совєцьким народом, – ухорив у ораторський раж Гарагуля, ніби перед ним була не одна людина, Сергій Макарович, а натовп людей. – Ви виховуєте дітей у більшовицько-наступальному дусі...» Непомітно для самого себе став вимахувати руками, аж раптом суворо питає: «А чому це ви, Сергію Макаровичу, й досі не комуніст?» Тата від несподіванки ошелешило це питання, але він зібрався з думкою і, перевіривши погляд на книжкову полицю, де були праці з вищої математики, подаровані колись професором як кращому студентові (тато тоді вчився в інституті заочно), спокійно пояснював, що хоче зробити свій скромний внесок у математичну науку. На жаль, над вступом у партію не задумувався. До того ж адміністративна робота директорська решту сил забирала. Можливо, згодом визріє рішення... Із такими аргументами Гарагуля погодився. «Найголовніше, – зблискував він гострими, мов шабля в бою, очима, – бути в душі комуністом, Сергію Макаровичу. – Гарагулевім обличчям, глибоко подзьобаним віспою, пробігла несподіванозвеселіла усмішка: – Ще можу вас порадувати тією новиною, що ось-ось у наш район прибуде партія перших тракторів ХТЗ – Харківського тракторного заводу, і я, як начальник ГПУ і просто як більшовик, знайте, настоюватиму на тім, аби і ввіреній вам школі виділили трактор. – Гарагуля зробив глибокодумну

паузу й з інтонацією, що не потребує заперечення, зрік: «А трактор, Сергію Макаровичу, понятне діло, в жодне порівняння з конем не йде...» Повідомив Гарагуля і про те, що невдовзі прибуде у Липове уповноважений комуніст-двадцятип'ятитисячник для допомоги в організації колгоспу. Але що той може сам зробити, не знаючи, з якого боку коня у воза запрягати?! «А ви, товаришу Гончарівський, – із притиском казав Гарагуля, – знаєте в селі кожну хатню піч, хто які хліби в ній випікає. Крім того, вас поважають селяни, бо ви учите уму-розуму їхніх дітей».

Між тим мама стала показувати всі наші сімейні світлини, зокрема й світлину двоюрідного брата Федька Радзивіла, який служив у Середній Азії в органах ГПУ. Федько сфотографувався у військовій формі й не раз приїздив до нас у гості. 1937 року, в розпал єжовщини, його розстріляли (певне, мабуть, за те, що князівське прізвище мав – Радзивіл). Розглядаючи світлину, Гарагуля раптом вигукнув, ніби якесь відкриття зробив украй важливе: «Так ми, значить, свої люди, Сергію Макаровичу. Ми ще не всієї контрі голови встигли позривати – то позриваємо. Як куркульні, так і підкуркульним гнидам. На смітник історії їх! Щоб і духом їхнім не смерділо...»

Я – мале, дурне – тоді ще не розумів жодного слова Гарагулі; зачаровано дивився на новенький пасок, який оперізував його дебелу статуру в сіро-зеленому френчі. З правого боку принадно виблискувала темно-оранжева кобура з пістолетом. Угледівши й оцінивши мій погляд, гість погладив мене по стриженій під «нульовку» голові й дістав із кобури пістолета, вийнявши обойму з патронами. Врешті дав мені пістолет у руки погратися на пару хвили. У відповідь я мерщій показав «дяді Гарагулі» свій іграшковий олов'яний пугач, який стріляв пробками. «Тільки в мене немає паска і кобури», – із жалем промовив. Той негайно зняв із себе пасок із кобурою й подарував мені. Радості не було меж. А Гарагуля напучував: «Нехай пацаньонко привчається до іграшкової зброї. Виросте – бійцем справжнім стане для звершення й завершення світової революції». Згодом Гарагуля наказав своєму шоферові покатати мене на «льогковушці» на протилежний куток села й назад. Відкрите авто мчало з прохолодним вітерцем, здіймаючи куряву та розганяючи горобців і ворон, а я гордовито, з піднятою головою стояв, оперезаний паском, і тримався однією рукою за блискуче перило з кобурою-подарунком Гарагулі. На сьомому небі почувався, ловлячи погляди сільської малечі.

Й ось після Гарагулевого візиту до нас у село прибув уповноважений двадцятип'ятитисячник Назарчук. Йому було десь під сорок, і поселився він у нас з осені 1931-го, пробувши до весни наступного року. Назарчук, скромний, лагідний і незлий чоловік, швидко подружився з нашою сім'єю. Відтак кожного вечора після шкільних занять тато з ним поспішали до сільбуду, куди

сільські активісти скликали чоловіків і жіноцтво для «обробки-агітації». Тато страшенно не хотів такою агітацією займатися, але змушений був. Точніше, не знаходив жодної можливості відмовитися. Побойв, Боже борони, не застосовували щодо горопашних селян, як це в інших селах було – з десяти в дев'яти випадках.

Отож до весняної сівби 1932 року Великі Липняги повністю колективізували. Але мого тата це ніскільки не радувало, і якимось він у розмові з бабунею і мою мамою сказав: «Я робив недобру справу для великолипнягівців, підштовхуючи їх до колгоспної прірви-катастрофи. Але сталося те, що сталося, і Бог за це покарає насамперед мене...»

Організовували колгосп і в рідному татовому Липовому. Двадцятип'ятитисячником тут був Сталецький. Тільки він, на відміну від Назарчука, звірствував, як тільки дозволяла йому фантазія, і селяни не могли нічого вдіяти проти нього. Тих селян, котрі чинили спротив, не бажаючи під тиском подавати заяву для вступу в колгосп, замикали в погребі, били жорстоко, багатьох каліками поробивши. Вигнали із села священика, трактором за допомогою троса зірвали церковні бані й хреста; розпалили в церковному дворі вогнище й попалили рідкісні книги релігійного змісту (Біблію XVII століття, Євангеліє, псалтирі), ікони, хоругви. А навколо вогнища організували дику оргію. В ошалінні й півбезумі витанцьовувала, виспівуючи сороміцькі куплети, дружина Сталецького Догадіна, яку липівчани називали Гадиною:

Коло кузні ходила,
Х-єм в гузні крутила,
Черепочки збирала,
Коло поцьки чіпляла.
Черепочки збирала,
Хлопцям поцьки давала.
Черепочки брязкотять –
Хлопці дуже хотять...

Гиготіла Догадіна, мов навіжена, спідницю на озадді своєму задирає високо, аж голе тіло її лисніло. Вона, мов божевільна, ще й кричала до натовпу, дулі тицяючи, ніби перед нею сам Бог був: «Ось на тобі, Боже-дурню бородатий! Плювати я на тебе хотіла, бо тебе на світі немає...»

Але невдовзі Догадіну її чоловік Сталецький залишив із двома малими дітьми-хлопчиками. Й ось одного разу вона пішла на роботу в колгосп, зоставивши дітей без догляду в замкненій хаті. А ті, граючись сірниками, підпалили ганчіркове клоччя на підлозі під піччю, тож умить згоріла хата дотла, а з хатою – й діти. Догадіна від горя втратила глузд і стала витанцьовувати навколо згарища, як тоді біля вогнища зі святими книгами, коли церкву руйнували. Село жажнулося: «Бог не б'є хлудом, а б'є чудом...»

Між тим липівські жінки, не витримавши наруги над ними та їхніми чоловіками, вчинили заколот, мало не повбивавши серпами й косами буксирів Сталецького, котрі грабували хати навіть зовсім бідних, голодуючих селян. Власті викликали кінний загін міліції із самого Кременчука, і він жорстоко втихомирив повстання. Більше половини бунтарок заарештували, покаравши карою лютою.

А наш дідусь Макар Григорович серед перших зі своєю сім'єю подав заяву в колгосп, сільська влада поки що не мала до нього діла. Усе він здав до колгоспу: пару волів, пару коней, більше десятка овець, увесь реманент – вози, жниварку, сіялку, культиватори, борони, кінну молотарку; справно ходив, не пропускаючи жодного дня, на роботу в будівельну бригаду.

Саме тоді, навесні 1932-го, у село прибули із Семенівської МТС – машинно-тракторної станції – на колгоспні поля перші колісні трактори ХТЗ. Цілий день дівторня гасала полем коло тракторів. Враження разучі й незабутні, а серед них таке: один старенький меткий дідусь, якому було близько ста років, підняв руку в протесті гнівному догори на «залізного коня», що загиджував повітря смердючим кільцястим димом. Перекрикуючи гуркотняву двигуна, старий волав: «Запам'ятайте, громадяне селяни, це смерть іде до нас! До дітей наших і правнуків, бо ж отруїмо скоро повітря, землю і воду». Далекоглядно, мудро дивився старий у грядуще, і я досі не перестаю дивуватися, звідки в нього пророцтво було таке...

Привезли з району до сільбуду й чотирилампового приймача. Його приходило слухати багато людей, і саме тоді я вперше почув пісню Тарасову: «Рече та стогне Дніпр широкий». Її транслювала київська радіостанція РВ-9.

У середині літа 1932 року моїх батьків перевели в інше село: Очеретувате, за три кілометри від райцентру Семенівки. Назва, мабуть, тому в села така, що поблизу в понизов'ях болітця й озера, куди не глянь, були ряска, очерети, ситняги, рогаза... Землі ще з часів царських належали князям Шуйським. Останній князь Михайло доживав віку також в Очеретуватому. У політику не вмішувався, був толстовцем, і вже після жовтневого перевороту одержав невеликий наділ землі, господарював на ній. А дружина його була лікарем. Батьки мої з князем Михайлом дружили, а мама була навіть кумою княгині. Та ось перед самою колективізацією князь і княгиня таємно зникли кудись, полишивши все своє майно... Земля навколо була такою родючою, хоч на хліб намазуй. Тож багато селян, незважаючи на розруху після громадянської війни, збудували собі тут гарні хати, сараї, хлівні, усілякі необхідні в хазяйстві прибудови. В Очеретуватому був і добротний сільбуд, у якому виступали навіть відомі на той час артисти з Полтави. Біля сільбуду – школа, у школі сад розкішний;

із декоративних дерев запусканий парк підходив упритул до самісінького заболоченого озера. Була в селі й гарна мурована церква, хоч служба Божа в ній уже не правилася. А за Очеретуватим – на рівнинних просторах аж до неба-обрію все ті ж болота й озера. Улітку кишило там неміряно-нелічено птиці дикої, надто гусей і качок. Тому в сезон сюди з'їжджалися мисливці, і з сірого досвітку й до вечірньої густої темні чулася безперервна рушнична стрілянина.

Тато з мамою приїхали в Очеретувате якраз у розпалі сезону мисливського, і батько, ставши директором місцевої школи, поселився сім'єю в шкільному будинку. Житло скромне порівняно з квартирою у Великих Липнях: це були дві невеличкі кімнати, кухня і чомусь величезна кладова (згодом вона дуже знадобилася нашій сім'ї, бо там ми «поселили» корову на зиму в тридцять третьому). У шкільному хліві ми її не держали, адже туди вночі робили підкопи злодії, забуваючи живність, яка там трималася, і кусками, тобто частинами, м'ясо виносили надвір. Ще були в школі дві вчительки, окрім мами моєї. Старша Наталія Андріївна Климчук із двома дочками: Людою років п'ятнадцяти і Шурою років двадцяти. Вони теж мешкали при школі. Друга вчителька, Ольга Володимирівна, яка навчала й мене в другому класі, була молодою, років вісімнадцяти, і вродливою, мов намальована. Родом вона з Кременчука. Її прислали в очеретуватську школу після закінчення педагогічного технікуму в Кременчуці. Були ще нежонатих двоє молодих учителів: Сергій Степанович і Сергій Денисович. Тому недарма юнаки іноді жартували: мовляв, тутешній педагогічний колектив складається з трьох Сергіїв (мали на оці й мого тата). Поруч зі школою нашим сусідом був голова очеретуватівського колгоспу Григорій Солод зі своєю пришелепуватою дружиною Катериною Підкантер (вона лишалася на своєму дівочому прізвищі). Григорій Солод – вродливець років тридцяти. Що статурою показний, що обличчям красень. А ще й розумний і господарював на славу. Тож мав повагу всього села. Протилежністю була його дружина, як її охрестили в селі – Паршива. Бо й справді: носата, довготелеса, кістлява й засушена, мов щука; та ще й чванькувато-ревнивий характер у неї. Паршива ревнувала чоловіка, як у народі кажуть, до осики, берези й груші, бо вони жіночого роду. Часто влаштовувала йому такі скандали-сварки й сцени ревності, що хоч на край світу втікай. Жінка також учителювала в очеретуватівській школі, хоч педагог із неї був нікудишній: не скільки вчила дітей, як калічила. І все їй сходило з рук, бо – активістка з партійним квитком. А найголовніше, як сама бахвальствувала цинічно, була родичкою якогось високопоставленого партійного гуся чи то в Харкові (тодішній столиці), чи то аж у Москві. Паршива твердила, що завдяки її про-

текції чоловік і став головою колгоспу, а то б «свині пас або ж волам хвості крутив». Вона всіляко знущалася зі своєї свекрухи Ганни Миколаївни, яка Григорія любила без меж. Коли ж в очеретуватівську школу прибула нова вчителька – вродлива, курносенька кременчужанка Ольга Володимирівна, Паршива з першого дня взялася її тероризувати як «потенціальну коханку свого чоловіка». Не раз, не два бідна дівчина, заливаючись слізьми гіркими, жалілася моїм батькам, що та їй погрожує «випекти очі сірчаною кислотою». Тато й мама, як могли, утішали молоду вчительку, але врешті-решт вона не витерпіла й полишила роботу, вернувшись до батьків своїх у Кременчук. Отож недарма Паршиву ненавиділо все Очеретувате. Незабаром Григорій Солод із нею розлучився, і та, виїжджаючи з села, погрожувала своєму чоловікові ще обов'язково помститися, що той приповзе до неї на колінах, але пізно буде...

Надходив кінець літа.

Завершувалося збирання й обмолот урожаю в колгоспі. Селяни на роботу в новостворений колгосп ходили справно. Зерно після обмолоту молотарками возили кінними возами в мішках у районне заготзерно. Я ж із сільською дівторнею всі дні пропадав на токах молотильних. У паровиках спалювали соломому, а вони через приводні паси крутили молотарки. На верх молотарок подавали привезені з поля на возах снопи, і вже там, нагорі, в одну мить розв'язували-розрізали перевесла гострими, як бритва, тесакми. А барабанщики запихали в барабан масу солом'яну-колоскову. І вже молотаркове гуркотіння одразу мінялося на голосне й натужне – уууу-уууу-уууу, несподівано лунко стишуючись до наступного кидка. Чахкали без угаву паровики, стукотіли ручні віялки. До цієї какофонії домішувався діловитий гомін запліжених по вуха чоловіків та жінок.

Одночасно снопи скиртували – виростили вправно складені акуратні стіжки. Ми допомагали в цій роботі дорослим: відгрібали полову, підносили соломому до паровиків для спалювання, держали догідливо мішки, коли в них зерно засипали; часто ходили цілою зграєю полем, збираючи колоски в торби; висипали їх у застелені ряднами вози, а вже звідти хутко возили на токи для обмолоту, тож і зернинка жоднісінька в полі не пропадала.

А в школі закінчувався ремонт: самі ж учителі дофарбовували парти, двері, вікна, підлоги. У неділі тато й мама їздили у Великі Липняги, беручи й мене з собою. Копали картоплю, виламували кукурудзяні качани, вирізали соняшникові головки, вимолочували їх... Усе те перевозили з Великих Липнягів до Очеретуватого, а відтак на новому місці в нашій кладовці було більше двадцяти мішків кукурудзи, соняшникового насіння, три лантухи сої та квасолі; у льох засипали дві підводи картоплі, моркви, буряків,

капусти й цибулі. Радість була неабиякою, адже сподівалися, що бідувати не будемо і стачить усього нам на прохарчування.

Але життя пішло догори дригом. На погибель пішло. Шкереберть...

В Очеретуватому створили осередок із п'яти-шести негідників на чолі з алкоголіком Микитою. Це був малограмотний злодюжка, по-собачому відданий своєму гепоушному шефові Гарагулі. Виконуючи вказівки Гарагулі, його ошаліло-безкарні поплічники вимітали з дворів, хат, льохів, горищ, погребів усе, що було в селян на господарстві їстівного: навіть моркву, цибулю, буряки, соєве зерно, просо, квасоллю, горох у горшках, банках та пляшках. Мали при собі буксири вогнепальну зброю й довжелезні сталеві шпичаки. Тими шпичаками-штрикачками не минали жодного обійстя. Награбоване вивозили в спеціальні місця або ж закопували в кагати. Там те добро й згнивало.

Тужливо собаки вили ночами. Згодом їх разом із котами повилонювали й поїли голодуючі. І я мимоволі чув розмови між татом, мамою і головою очеретуватівського колгоспу. Солод жалівся: «...не можу второпати, що коїться... З колгоспу вигребли все зерно для весняної сівби. Розвалили, вважай, господарство в корінь...» Тепер Солод не міг із чистою совістю дивитися в очі своїм односельцям. Скільки разів він пробував напоумити гарагулівського посіпаку Микиту, аби той останню шкуру з людей не здирав, але даремні потуги. У Микити одна філософія: «Спасать государство рабочих і крестьян нада, а не соплі розпускати...» І так бідні, розворохоблені селяни знемічнили, що вже на колгоспну роботу в них сил не зосталося ходити. Та і яка робота, коли ноги спухли й обличчя, що очі ледь-ледь крізь прорізи мішкуваті на світ Божий дивились. Тікати від голодної смерті геть із села? Але ж у сільраді суворо заборонялося довідку видавати, щоб, утікши, на роботу десь улаштуватися. У містах давали по карточках 400 грамів хліба на працюючого, і дядькові Павлові (батьковому братові) таки вдалося всіма правдами й неправдами на Донбас дьору дати на ровеньківську шахту. Створили спеціальні магазини по містах – торгзіни. Наприклад, у Кременчуці: за здані хрестик золотий-срібний, весільні каблучки чи ікони позолочені продавали щось із їстівного. На базарах ціни на харчові продукти стали захмарними.

В Очеретуватому разом із дурнуватим Микитою лютував ще й двадцятип'ятитисячник Сталецький. Й ось одного разу ці бандюки ввірвалися до глухонімого Омелька Вільного, хатні двері зламавши. Чоловік, вискочивши з хати, тесаком, котрим раніше ще його покійний дід свиней різав, випустив кишки зі Сталецького, на смерть поклав ще чотирьох буксирів, п'ятий утік. Терміново з Кременчука над'їхав загін міліції. Омелька Вільного спіймали, пов'язали й до-

ставили в кременчуцьку в'язницю. Через кілька днів розстріляли як класового ворога-куркуля. Очеретуватському колгоспові присвоїли ім'я Сталецького – як героя, що загинув «за правое дело трудового народа». А мені чомусь думається: коли б в Україні було в тридцять третьому сто-двісті тисяч отаких глухонімих Омельків Вільних, то, певний, настільки смертоносного голодомору вона не зазнала б...

Не минула гірка доля й мого дідуся Макара Григоровича Гончарівського з його працювотою сім'єю. У грудні 1933 року, перед самим Новим роком, гарагулівські недолюдки прийшли куркулити й до них. Випотрошили дочиста харчі, одяг, худобу; вигнали з хати на сніг сімейство в чому було. А 96-річну прабабуню Тетяну, яка в ліжку в півбезпам'ятстві лежала, буксири спочатку хотіли також викинути з хати на сніг-мороз, але передумали: «Нехай здихає стара в хаті – до ранку все одно гигне...» Так воно й сталося. Тож укинули її сільські власті на кладовищі разом із сімнадцятьма липівчанами в спільну могилу.

Дідусь Макар Григорович із сином Олексієм, його дітьми та дочкою Явдохою прибилися до нас, а відтак у нашої сім'ї стало дев'ять ротів.

А в Очеретуватому трапилася ще одна подія: голова сільської ради, її секретар, голова колгоспу подали рішучий протест – як члени партії – про недопустимість неподобств і зловживань, котрі творили Микитині бандюки. І Гарагуля негайно на це зреагував. Але як: усіх трьох заявників через тиждень виїзна сесія обласного Полтавського суду покарала: голову сільради та голову колгоспу розстріляли; секретаря Колотія ув'язнили на 10 років із конфіскацією майна.

У селі люди споживали гречану та просяну полу, відвійки, бур'яни, упереміш із насінням блекоти й коров'яку, спориш, мак-самосійку. Більшість селян таким харчем труїлася, у великих муках тихенько на той світ відходили; поїли всіх собак і котів; півні не співали ніде, і тиша безмовна стояла, мов пазурами невидимими по душах тих, що живими zostалися, шкреблась.

У нас із осені був певний запас харчовий, але він танув із катастрофічною швидкістю. А пайок, який видавали вчителям щомісяця, був настільки мізерний, що його поїдали швидше, ніж за тиждень. Проте все одно мої батьки та дві бабуні підгодовували малих діток – першокласників і другокласників у школі, котрі вже з голоду пухнули. Для цього товкли в ступах кукурудзяне або соняшникове насіння, потім у печі варили в чавунах вариво і давали по дві-три столових ложки дітям. Про цю татову (як директора школи) «крамолу» довідався всюдисущий Микита й доніс Гарагулі, а той накинувся з нестримною погрозою на тата: «Ты сматри, кокой он либерал-Исусик. Жалеет он кулацких и лодыревых детей. У тебя, говорят, отец твой тоже из кулацкого отребья был. Сматри мне, а то я и до тебя доберусь...»

Ми страшенно чекали, коли ж наша корівка Служняна отелиться та доїтися почне й не дасть нам згинути. І це – нарешті! – 23 березня сталося. Служняна гарно, як ніколи, доїлася, даючи майже по відру молока щоденно. Отже, рід на поправку пішов, точніше, ми відчули, що погибель відступає. Повезло ще й тим, що татові вдалося прилаштувати в сусідній криворудський радгосп дідуся Макара Григоровича на корівник нічним сторожем. Там йому давали чотири кілограми борошна на місяць, і вдень він приходив у село. Невдовзі харчі наші вичерпалися, і вже не те що школяркам не стало чим підсобляти, а й самим їсти не було. Тож тато списався зі своїм братом Павлом-шахтарем, і до Павла поїхали дядько Олексій, тьотя Явдоха й дядя Сергій. Там дядько Павло пристроїв їх на роботу.

Через кілька днів в Очеретувате прислали з району нового голову колгоспу – татового колишнього приятеля Семена Йосиповича Петраша. Гарною, справедливою людиною був Семен Йосипович. Він казав татові те, що думав і що його мучило: «Коїться страхотливий злочин проти України. Трагічність посилюється ще й тим, що це лінія не лише партії, а й самого Сталіна...»

Голод досяг свого апогею: кожного-кожнісінького дня в селі помирало більше десяти очеретуватівців. Їх укидали у величезну задалегідь викопану яму три на чотири метри. І новий секретар під великим секретом розповідав татові, що Гарагуля зобов'язав його вести точний облік померлих і щодня давати йому письмове зведення. Коли цифра померлих, на думку Гарагулі, зменшувалася, він докоряв: «Что-то мало сегодня лодырей подохло!»

До нас завжди після уроків заходили молоді вчителі Сергій Степанович та Сергій Денисович. «Ми повинні викладати напівживим дітям, – казали вони трагічну правду, – вкладати знання в їхні голови, а вони не сьогодні-завтра помруть з голоду... Дітовбивці, які керують державою, тільки прикриваються ідеями людинолюбства, насправді ж претендують на світове панування». Молодих учителів страшенно гнівало й непокоїло гоніння на українську інтелігенцію. Зокрема, те надумане судилище над СВУ (Спілкою визволення України); тривожили спровоковані смерті Скрипника, Хвильового. Почув я тоді й такі куплети:

Прийди, Сталін, подивися,
До чого ми дожилися:
Хата драна, клуня боком
І кобила з одним оком.
На хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Або:

У Кремлі, в своїй гостині,
Сталін попиває ром.

Села мруть на Україні,
Заростають бур'яном.

Почалося в Очеретуватому настрашніше: людоїдство. Пам'ятаю, двоє діток невтримно стали блюватися, і вони розповіли вчителям, що вчора помер їхній тато. А мама на дошках порубала сокирою свого мертвого чоловіка на шматки й у ночви склала. Частину кусків зварила в печі у чавунові, нагодувала дітей і сама їла. Ми побігли до хати людоїдки, а з нами – учителі. Посеред хати були великі оцинковані ночви. У них лежали закривавлені порубані куски людського тіла, а над ночвами стояла безмірно худа, виснажена жінка з розпатланим волоссям. Очі в неї безтямно-озвірілі. Увечері приїхали гепеушники й забрали кудись ту жінку та її дітей. Де їх поділи – невідомо.

Та ось нам од дядька Павла прийшов лист із Донбасу: щоб його батько Макар Григорович їхав до нього; там можна, як він уважав, порятуватися. У листі була ще записка до секретаря сільради, із яким дядько Павло до армії приятелював. У записці – прохання дати його батькові довідку-дозвіл, щоб виїхати на Донбас із села. Тож, коли дідусь повернувся з радгоспівського нічного сторожування, його в дорогу ми спорядили. У сумку вклали пляшку молока, кілька млинців, спечених із житнього борошна та просяної полови. Дідусь пішов. А на другий день хтось із району повідомив, щоб тато забрав із райцентра батька свого, бо той вже ходити не міг, а тільки лежав на землі й харчав щось незрозуміле. Голова колгоспу Петраш дав татові свої виїзні коні, і тато негайно привіз дідуся додому. Виявилось, що його вже по дорозі біля Липового перестріли п'яні активісти підводою. Схопили, відібрали харчі й повезли на Семенівку. Там у ГПУ так віддубасили, що геть усі тельбухи повідбивали. У грудях дідуся клекотіло безупинно. А спина, груди й живіт чорними від побоїв були. Через декілька годин Макар Григорович у нестерпних муках віддав Богу душу.

Коли хоронили Макара Григоровича, сяяло тепле сонечко. А в паркові проти школи – чогось мені це дуже запам'яталося – синіли синню неповторно первоквіти-проліски. Я з п'ятилітньою сестричкою Олею нарвали по пучечкові тих квітів і поклали на віко дідусевої домовини, а як уже домовину в яму опускали, усі заплакали. І тато мій ридав. Я ніколи до того не бачив, щоб тато так плакав гірко, і мені стало страшно, як у пеклі. Кожен кинув по жменьці землі на спущену в яму труну, і її закидали землею, насипавши зверху горбик.

Весна надворі буяла квітом раннім і теплом, але ж радості те все не приносило, бо по траві ходили й лазили опухлі, мов гігантські кадуби, люди-привиди з водянками-пухирями; пухирі лопалися, і з них сукровиця текла; люди траву поїдали, мов худоба; спо-

живали слимаків-равликів, жуків, черв'яків, жаб та їжаків. Трупи валялися довкола, як на полі бою повбивані. Моя мама казала плачучи: «Я не виживу, бо з глузду вже сходжу... Вчора йшла мимо дерева і до дерева, як до людини, віталася: “Доброго дня тобі, дерево. Не голодай – живи!”» Часто мама згадувала про Дмитрика Кучерявого, невисокого такого хлопчика з рудуватим волоссям. Він вірші писав, і вчителі йому пророчили велике майбутнє. І якось прийшов у школу Дмитрик – шкіра та кісточки на ньому. Розповів, що тієї ночі померла його мама. Батько його ще раніше на той світ відійшов, і в руках Дмитрика бритва батькова була. Дмитрик черкнув нею себе несподівано по горлі. Мама моя мерщій підхопила його на руки, а він кров'ю стікав, поки й не захолов. А увечері вчителі Сергій Степанович, Сергій Денисович та мій тато закутали Дмитриків трупик у простиню білу, у шкільному саду викопали яму й поховали його. Досі прах там покоїться.

...Тоді в Липовому вимерли мої родичі: два брати покійного дідуса Макара Григоровича – Олексій Григорович і Опанас Григорович – і до ноги сім'ї їхні. Узагалі ж у селах Градизького й Семенівського районів штучно зорганізована голодовка викосила більше третини тодішнього населення. Багато хат-пусток зяли вікнами чорними, дворища бур'янами позаростали... Під осінь 1934 року моїх батьків перевели вчителювати в Криву Рудку, за 25 кілометрів од Семенівки. І там половина населення вимерла з голоду. У Кривій Рудці було аж чотири школи: дві семилітні і дві початкові. Тато викладав математику й фізику в старших класах, а мама – російську мову й літературу. Поселили нашу сім'ю, як було й раніше, у шкільне помешкання з двох кімнат і кухні; надворі хлів-сарай для худоби та птиці. Тато докупив ще й хатину для бабуні Агафії, і та, поселившись, господарством домашнім зайнялася. У той рік люди раптом стали хворіти на малярію – виснажливу, тяжку хворобу, коли людині робиться дуже холодно, її трясє, то в жар, то в холод кидає. Ще й висока температура доконує. Перехворіла на малярію і вся наша родина, врятувавшись хініном. І в цей час власті привозили з тих районів, що менше потерпіли від голодомору, селян, поселяли їх у ті хати-пустки. У селі залишилося багато дітей-сиріт, тож створювали приюти-патронати...

Я ходив уже в четвертий клас і, пригадую, в грудні 1934 року повідомили в пресі про підле вбивство Кірова «ворогами народу». Тато так і сказав тоді мамі й бабуні Устині Луківні: «Це вбивство провокаційне: щоб викликати й кинути брудну хвилю терору на народ». І – наче в око вліпив. Адже одразу розпочалися масові арешти безвинних людей.

Пригадується й те, що вчителем праці був Микола Антонович Базилевський, котрий жив із дружиною недалеко від школи. Дітей у них не було. До

революції Микола Антонович служив моряком на Чорному морі. У громадянську воював за червоних. До нас, як до сусідів, часто приходила його дружина й раптом стала жалітися, що віднедавна з її чоловіком коїлося незрозуміло-страшне щось. Уночі вві сні він дико, мов звір, кричить-плаче. І це повторюється майже щоночі. Невдовзі причину такого стану з'ясували, коли в нас удома вчительським колективом відзначали настання Нового 1936 року. Був і Микола Антонович із дружиною. Певна річ, усі випили за зустріч Нового року, а десь після півночі розходилися по домівках. Микола Антонович після всіх лишився й під дією випитого заливався гарячими сльозами за столом. Його трясли судороги. Мама занепокоєно розпитувала про причину його ридання. І той зізнався, що в громадянську воював у червоних загонах моряків, і, коли вони з кривавого, смертельного бою вдерлися в Севастополь, а білі драпонули, їхній комісар дав клич: «Бий білу контру під корінь, щоб і духу її не зосталося...» Й ось ошаліла матросня вдерлася до будинків білогвардійців, колючи багнетами всіх без винятку й жалості. Навіть малих дітей і зовсім ще немовлят. Випускав із них кров і Микола Антонович. «Передсмертний дитячий крик, – пояснив, – я чую кожної ночі уві сні...» – серце в нього з грудей ледве не вискакувало, і він зупинитися не міг у плачі... Через півроку, коли ми вже виїхали з Кривої Рудки, Базилевський помер від якоїсь дивної, незрозумілого походження хвороби: тіло його, гниючи, випадало окремими шматками з рук, ніг, грудей, живота і спини...

Улітку 1936 року тата й маму знову перевели. На цей раз – у райцентр Семенівку, де було дві школи: десятирічка й семирічка. Школи були близько, мовби тупилися одна до одної. Квартиру батьки найняли на околиці містечка. Будинок приватний – на дві квартири; по чотири кімнати в кожній. В одній половині жила сім'я службовця Требіна, у другій – ми. Требіни були хорошими сусідами, і наша родина з ними здружилася, ніби зналися раніше десятиліттями. Окрім занять у денній школі, батьки вели й вечірні в школах міліції та НКВС. Якось непомітно тато заприятелював з начальником енкаведистів Семенівського району Грозним. То був старий досвідчений чекіст, у громадянську війну його нагородили за заслуги перед революцією орденом Червоного Прапора. До того ж він добре знався із самим наркомом НКВС України Балицьким. Жив Грозний у центрі Семенівки в окремому особняку з дружиною, дочкою і тещею. Теща і дружина народилися й виростили в Києві. Грозні часто запрошувала моїх батьків по неділях чи на свята до себе в гості. Бували й вони в нас. Тоді вже розпочалися арешти, а з нового 1937 року ці арешти набрали інтенсивного, непоясненого характеру. Грозного навіть побоювалося тепер районне партійне начальство. Наприклад, коли він приходив до кінотеатру, секретарі

райкому піднімалися й догідливо-запобігливо запрошували його зайняти найкраще місце в кінозалі (такі місця існували для високопоставлеників-партійців та орденоносців). Тоді вже на повну катушку розкручено було в тому ж таки райцентрі й по глухих заляканих селах маховик нічних арештів чоловіків. Й ось одного разу, уже після Нового року, пізньої темної пори до нас завітав Грозний. Тато звично запросив його до столу, а після вечері вони вийшли в другу кімнату побесідувати. Моя невелика дитяча кімната мала наглухо забиті двері до тієї, де тато розмовляв із гостем. Через ті тонкі двері я добре все чув. «Сергію Макаровичу, – півшепотом казав Грозний, – ці безглузді арешти, котрі я змушений проводити, є безпідставною акцією щодо невинних людей. Фальшивкою чистої води. Виконанням плану по “ворогах народу”...» Грозний по секрету повідомив, що недавно був у Києві й розмовляв із самим Балицьким. Той йому заявив, що все, що зараз коїться, є великим державним злочином і в майбутньому матиме тяжкі наслідки для України й усього Совєцького Союзу. Балицький порадив Грозному, що коли він хоче зберегти собі життя, то буква в букву має виконувати вказівки Єжова, бо за Єжовим стоїть сам Сталін. Далі Грозний розповів, що НКВС у районі має сітку платних агентів і провокаторів, яким добре платять за кожне стукацтво на своїх жертв. Розповів також, що в татовому вчительському колективі є їхній агент, учитель історії, комсомолец Мишко, який регулярно строчить на тата доноси. Тато сексоту Мишкови не раз і не два давав добрячого прочухана, бо той розумівся на історії, як баран у Біблії. І цей нікчемний, підлий Мишко вдавався до несусвітньої провокації: вечорами, коли всі покидали школу, крейдою товсто вимальовував німецьку свастику на класних дверях; згодом строчив у дописах, мовляв, роблять це «приховані вороги народу завуч і директор школи». Грозний щиро запевнив батька, що, поки він працює начальником райвідділу Семенівського НКВС, арешт татові не загрожуватиме. Про розмову тато повідав мамі й бабуні Устині Луківні, і вони страшенно занепокоїлися, місця собі не знаходячи. Однак нічні арешти продовжувалися ще жорстокіше. Через два дні заарештували секретаря Семенівського райкому партії Дурейка – із його сином Жорою я дружив. Жора був відмінником, до всіх товариським, і його обрали головою ради піонерського загону семикласників. Проте після арешту Жориного батька старший піонервожата школи зняв учня з цієї посади. Наставили Вітю Котляра. Вітя теж був відмінником, а його батько працював у районному земвідділі. Та ось заарештували і Вітіного батька – зняли й Вітю.

А в середині лютого вночі заарештували й самого начальника райвідділу НКВС Грозного та його дружину. Усе домашнє майно в них конфіскували. Арешт проводило начальство НКВС із Полтави.

Дочку Віру й тещу Грозного викинули з пожитками надвір. Мої мама й тато забрали їх із вуличного морозу до себе, і ті жили з нами до літа 1937 року, поки мама не виїхала з нами, дітьми, на село до бабуні Агафії. Віра була старшою за мене на рік і ходила у восьмий клас. Була розумною і стійко переносила своє горе, утративши батьків. Ми ходили з дому разом із Вірою повз будинок НКВС, й одного разу побачили, як енкаведист вів із допиту арештанта. Я навіть упізнав його і запам'ятав прізвище – Шишкін. До арешту цей чоловік жив поруч зі школою. Від побоїв Шишкін утратив здоровий глузд і почав утікати від конвоїра. Той застрелив його з нагана на наших очах. Шишкін корчився передсмертно, упавши на засніжену холодну землю. Тяжке видовище...

А сьомого березня, у переддень жіночого свята, увечері прийшли до нас двоє енкавеєсівців: татові учні. Один із них, старший, сум'ятливо опустивши очі, вибачався; пояснив, що його послало начальство провести обшук у квартирі й заарештувати тата. Вони в речах не рилися, а тільки зробили опис книг нашої бібліотеки. Мамі сказали, щоб вона підписала акт, і що ніяких грошей тато при собі не має. Що мама й зробила. Татові наказали одягтися, йти з ними. Він, збліднувши як стіна, поцілував на прощання мене й сестру Олю, маму, й більше ніколи ми його не бачили...

Ранком приїхала вантажівка – усі до єдиної книги забрали. А через три дні явився знову один із тих енкаведистів, котрий здійснював арешт. Він приніс від тата записку, узявши від мами запевнення, щоб про це жодна душа не дізналася, бо інакше смерть буде і йому, і мамі моїй. «Загинете Ви і я...» –

повторив низьким, грудним голосом. У записці тато просив не побиватися за ним: мовляв, від своєї долі нікуди не втечеш...

На слідстві татові пришивали всілякі нісенітниці, придумані провокатором-іудою, вчителем історії Мишком: нібито за завданням гестапівської розвідки Німеччини він мав намір отруїти своїх учнів...

Одразу після тата – в ніч із п'ятниці на суботу – заарештували працівника народної освіти Дубовика, головного інженера цукрового заводу Гордієнка, із синами якого я вчився в школі; головного механіка цукрозаводу німця Шумахера; працівника райкому партії Артема Єруха, єврея; головного агронома МТС Сікорського, поляка.

Згодом мама поїхала в обласне управління НКВС Полтавської області шукати правди. Її прийняв сам начальник. Сказав сухо, із крижаною сталлю в голосі: «Ваш муж – ярый враг народа, націоналіст, подлий и опаснейший предатель. Никогда не ждите его возвращения, и можете, не опасаясь, выходить замуж...»

...Що довелося дружині «ворога народу» і його дітям пережити згодом, цього не опишеш і в десяти щонайтрагічніших повістях чи романах. Сталося те, що й мало статися. Але я не фаталіст і не вважаю, що все до мачини-мачиньки в руках Божих. Майже все, проте не все... Хоч вершителем долі як окремишньої людини, так і цілих народів є сама Природа в супрязі з Богом. Я тільки одного не збагнув, досі не розумію: чому доля саме до нас, українців, повертається таким трагічним, гострим кутом? Чому?!

м. Київ, 15 листопада – 10 грудня 2019 року

